

An aerial photograph of a rural landscape. The scene is dominated by large, rectangular agricultural fields, some of which are brown and appear to be recently plowed, while others are green. In the center-right, there is a cluster of trees, including a prominent white-blossomed tree. A small farmstead with several buildings, including a large white one, is situated within the wooded area. The overall scene is captured from a high angle, showing the geometric patterns of the fields and the natural elements of the farm.

4

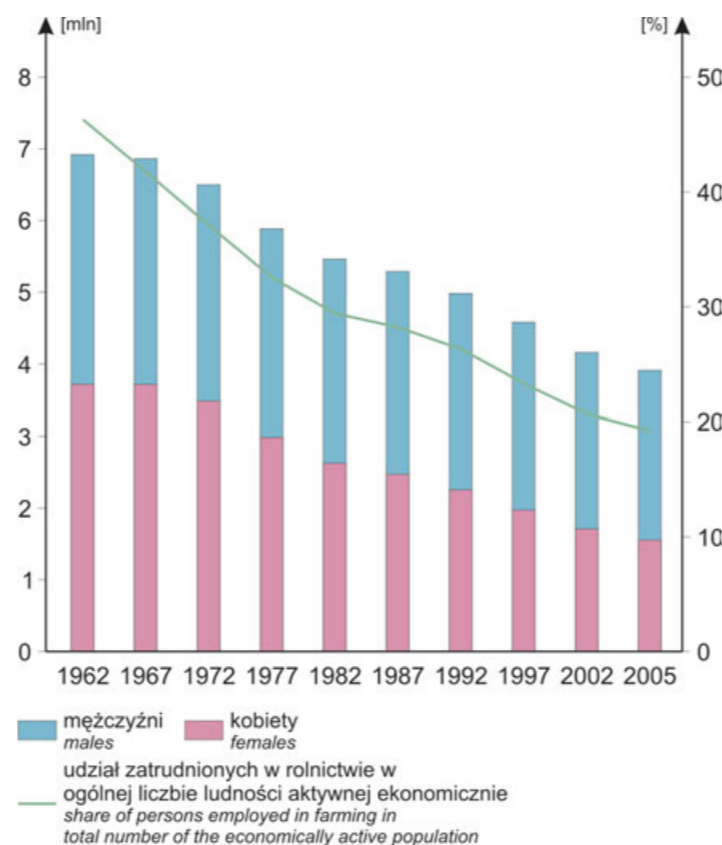
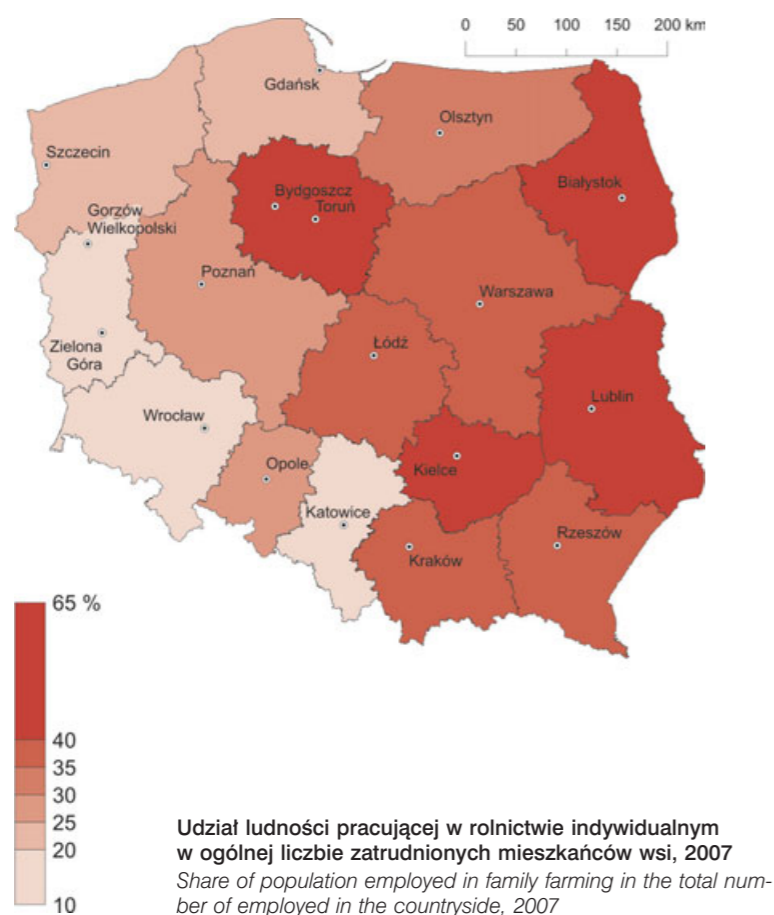
Ludność rolnicza

Agricultural population

4.1 Zatrudnienie w rolnictwie

Praca w rolnictwie stanowi podstawową formę aktywności zawodowej dużej grupy osób zamieszkujących obszary wiejskie – 93% spośród ogólnej liczby pracujących w rolnictwie mieszka na wsi.

Według danych FAO w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat malała zarówno liczba, jak i udział czynnych zawodowo w rolnictwie polskim – od 53% w 1950 r., poprzez 29% w 1982 do 19% w 2005. Dla porównania, liczba pracujących w rolnictwie w 2005 r. według danych BAEL (Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności) wynosiła 16,5%, a według danych GUS 14,7%. Wskazuje to na niejednoznaczność terminu „osoba pracująca w rolnictwie”, gdyż różne definicje stosowane są podczas przeprowadzania Spisów Rolnych, opracowywania statystyki publicznej oraz baz danych gromadzonych przez instytucje międzynarodowe.

Zmiana liczby i udziału ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności aktywnej ekonomicznie

Change in the number and share of the agricultural population in the total number of economically active population

Poszukiwanie pracowników najemnych do zbioru rabarbaru (fot. K. Czapiewski)

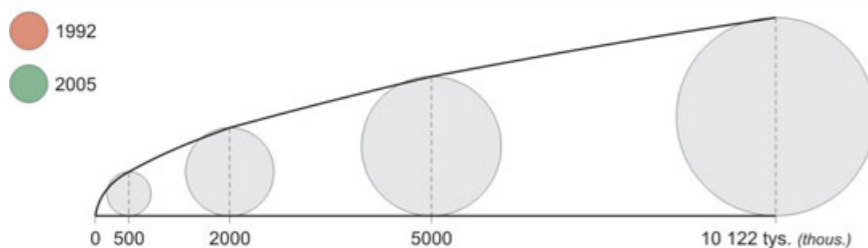
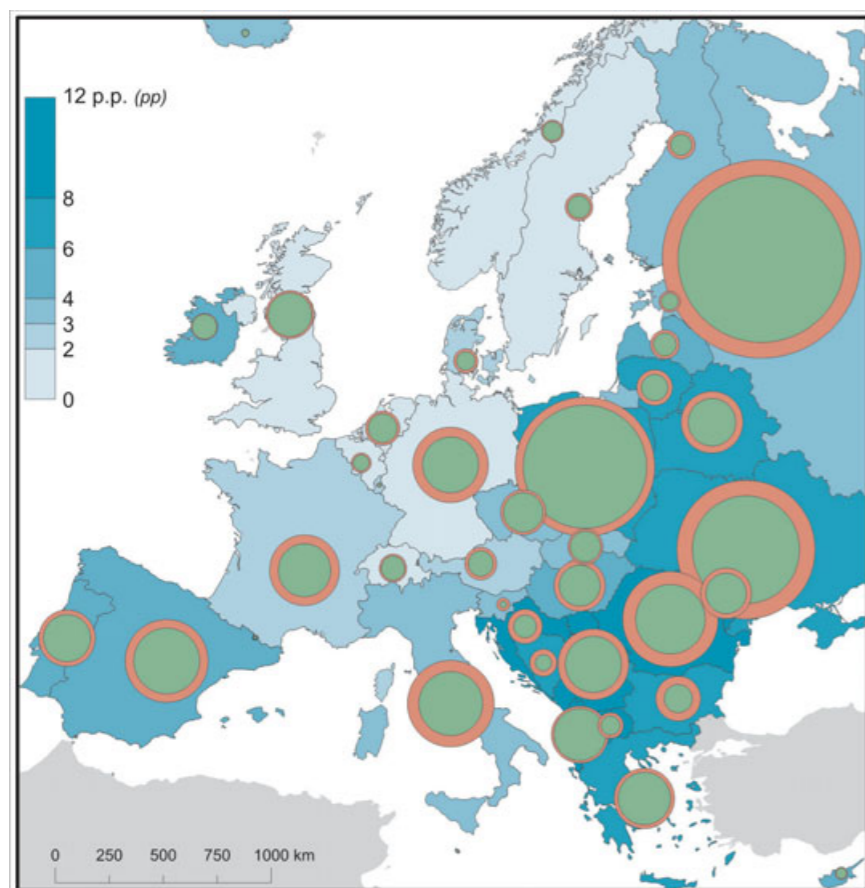
Looking for farmhands for rhubarb harvest (by K. Czapiewski)

Sianokosy (fot. K. Czapiewski)
Haymaking (by K. Czapiewski)

Pomimo wyraźnego trendu spadkowego, Polska w dalszym ciągu, w porównaniu do innych krajów europejskich, ma jeden z najwyższych udziałów ludności związanej z rolnictwem. Relatywnie wysokie wartości tego wskaźnika charakteryzują również Albanię, Grecję, Ukrainę, Rumunię, Białoruś i Portugalię, a zdecydowanie najniższe wartości (nieprzekraczające 3%) dotyczą Wielkiej Brytanii, Niemiec, Francji, Holandii i Danii.

Równie niekorzystnie wypada Polska w skali Unii Europejskiej, gdy porówna się poziom nakładów pracy w rolnictwie (AWU) w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych. Wynika to przede wszystkim z niekorzystnej struktury agrarnej na większości obszaru Polski oraz nadwyżki osób zatrudnionych w rolnictwie – tzw. bezrobociu ukryte, z którym mamy do czynienia wtedy, gdy zmniejszenie liczby pracowników nie powoduje zmniejszenia produkcji. Według wielu szacunków, liczba osób zbędnych w polskim rolnictwie sięga 500–700 tys.

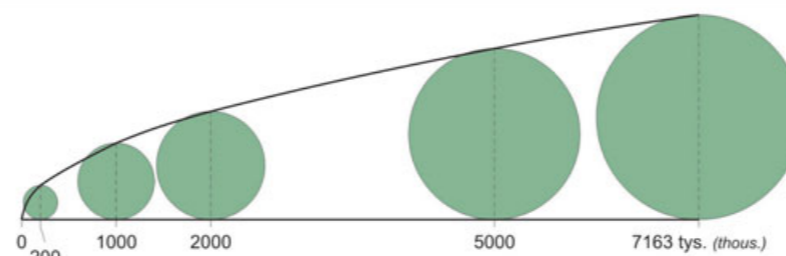
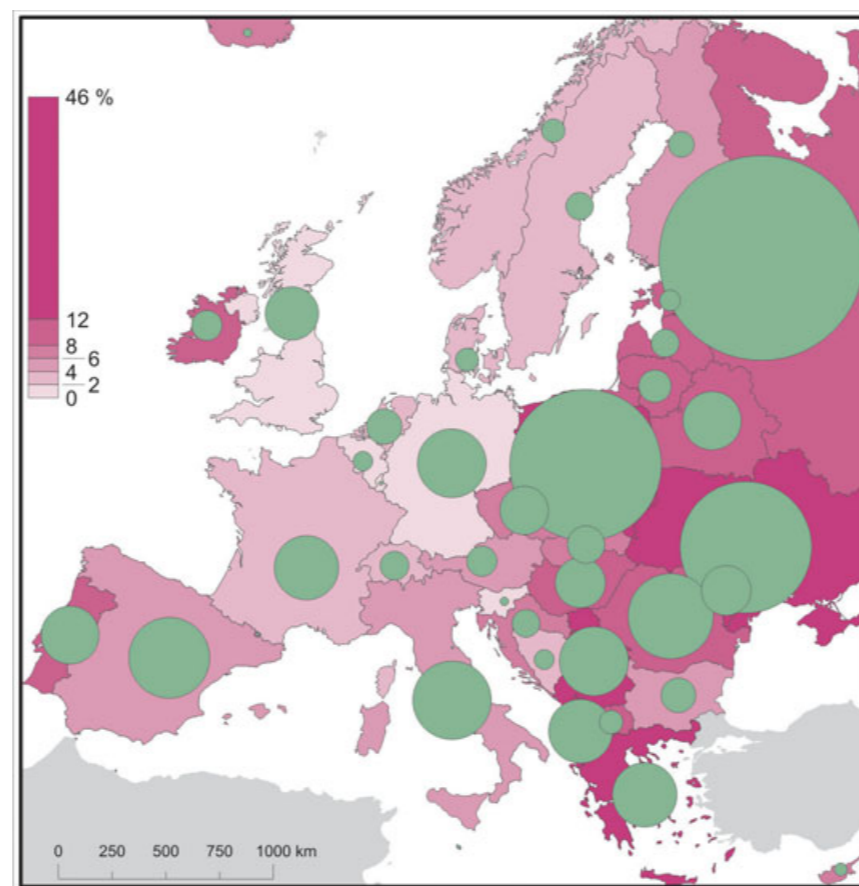

Liczba ludności rolniczej w krajach Europy oraz spadek jej udziału w ogólnej liczbie ludności aktywnej ekonomicznie w latach 1992 i 2005

Numbers of agricultural population in European countries and the decrease of its shares in the total number of economically active population in the years 1992 and 2005

Zatrudnienie w rolnictwie wykazuje bardzo duże zróżnicowanie regionalne – w 2003 r. wśród powiatów ziemskich największy udział pracujących w sektorze rolniczym charakteryzował powiat łomżyński (51%), a najmniejszy wałbrzyski (3%). Jeśli chodzi o województwa, to najwyższy jest udział pracujących w sektorze rolniczym w podlaskim i lubelskim oraz na peryferyjnie położonych terenach woj. mazowieckiego, łódzkiego i świętokrzyskiego. Jest to powiązane z brakiem wyraźnych alternatyw dla produkcji rolniczej. Potencjał gospodarczy regionu jest zbyt słaby, aby generować pozarolnicze miejsca pracy. Stosunkowo wysoki udział pracujących w rolnictwie mają też woj. wielkopolskie i kujawsko-pomorskie – w tym przypadku mamy jednak do czynienia z wyspecjalizowaną produkcją rolniczą, która przynosi właścicielom znaczne dochody.

Największa, w wartościach bezwzględnych, jest liczba osób związanych zawodowo z rolnictwem w województwie lubelskim (328 tys), gdzie co trzeci pracujący zajmuje się produkcją rolną. Ponadto wysokie wartości zatrudnienia w sektorze rolnym charakterystyczne są dla regionów: mazo-

Liczba i udział ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności aktywnej ekonomicznie w krajach Europy, 2005

Numbers and shares of agricultural population in total numbers of economically active population in European countries, 2005

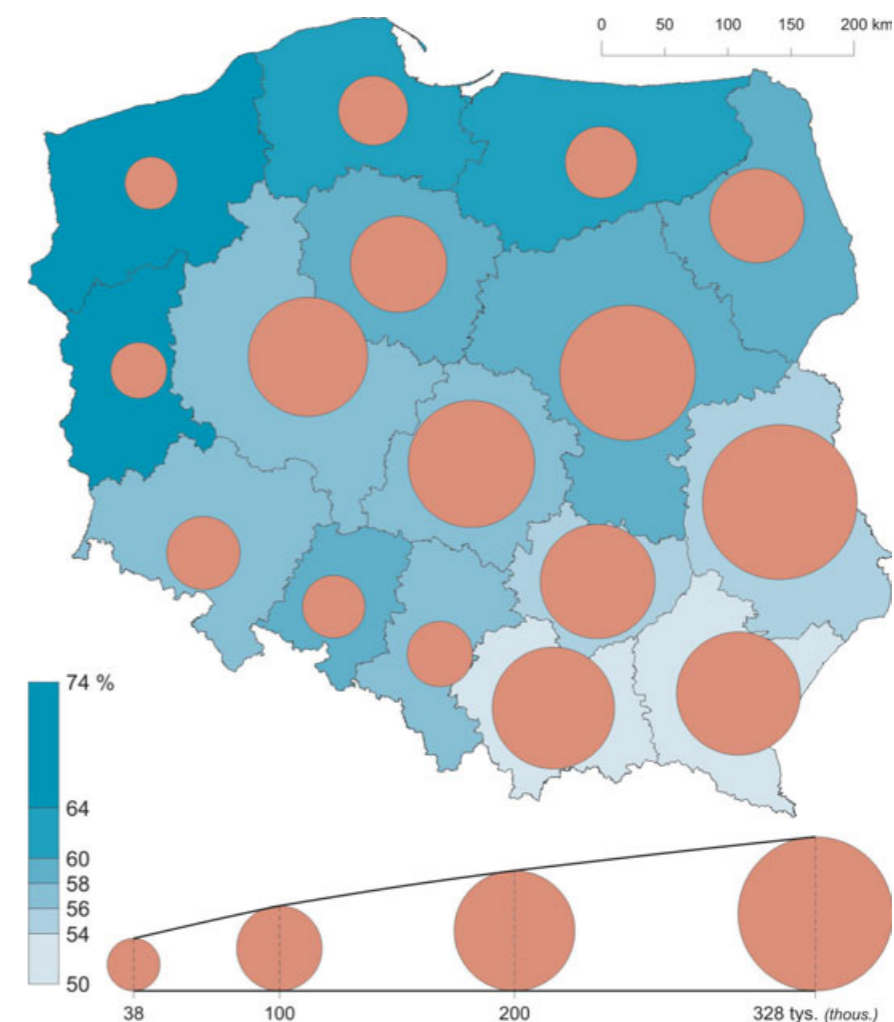
Pracujący w gospodarstwie rolnym w przeliczeniu na roczne jednostki pracy (AWU), 2005

Grupy obszarowe gospodarstw (ha)	Pracujący		
	ogółem (tys.)	na 1 gospodarstwo ¹	na 100 ha UR ¹
<1	211,3	0,28	66,1
1–2	220,3	0,55	38,1
2–5	531,8	0,95	29,4
5–10	523,3	1,37	19,2
10–20	407,6	1,68	12,2
20–30	120,5	1,88	7,8
30–50	66,6	1,94	5,2
>50	33,9	1,81	1,6
Ogółem	2 115,3	0,86	15,4

¹ gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą.
Źródło: GUS (Badanie Struktury Gospodarstw Rolnych 2005).

wieckiego, łódzkiego, podkarpackiego, małopolskiego i wielkopolskiego. Specyficzną cechą struktury zatrudnienia w rolnictwie polskim jest stopniowy spadek liczby pracujących w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych w pasie przebiegającym z południowego wschodu w kierunku północnego zachodu. O ile w województwach podkarpackim, małopolskim i świętokrzyskim opisany wskaźnik osiąga wartości 30 zatrudnionych na 100 ha UR, o tyle w pomorskim, wielkopolskim i lubuskim kształtuje się na poziomie 10, a w zachodniopomorskim nawet 4 osób/100 ha UR. Jednocześnie należy wskazać, że ponad 70% osób pracuje w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha. Z poziomem towarowości rolnictwa należy łączyć zróżnicowanie regionalne odsetka zatrudnionej siły roboczej spoza rodziny. Co prawda w całej Polsce jest średnio bardzo niski (1%), jednakże w województwach z przewagą rolnictwa rynkowego (kujawsko-pomorskie, wielkopolskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie) udział ten przekracza 3%, zaś w regionach z dominacją rolnictwa niskotowarowego (lubelskie, małopolskie, podkarpackie, podlaskie i świętokrzyskie) jest mniejszy niż 0,5%.

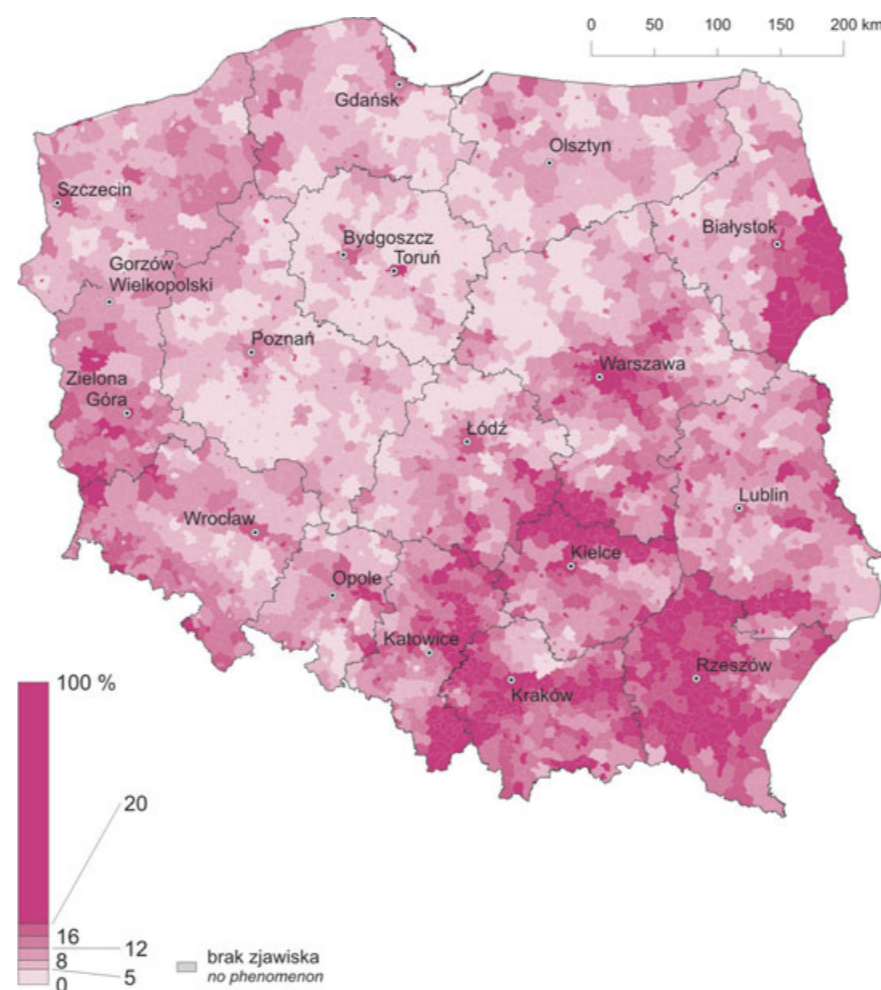
Silna jest negatywna zależność pomiędzy powierzchnią gospodarstwa i liczbą pracujących na jednostkę powierzchni. Na działkach rolnych liczba rocznych jednostek pracy (AWU) na 100 ha UR wynosi 66, w gospodarstwach o powierzchni 5–10 ha zmniejsza się do 19, a w gos-

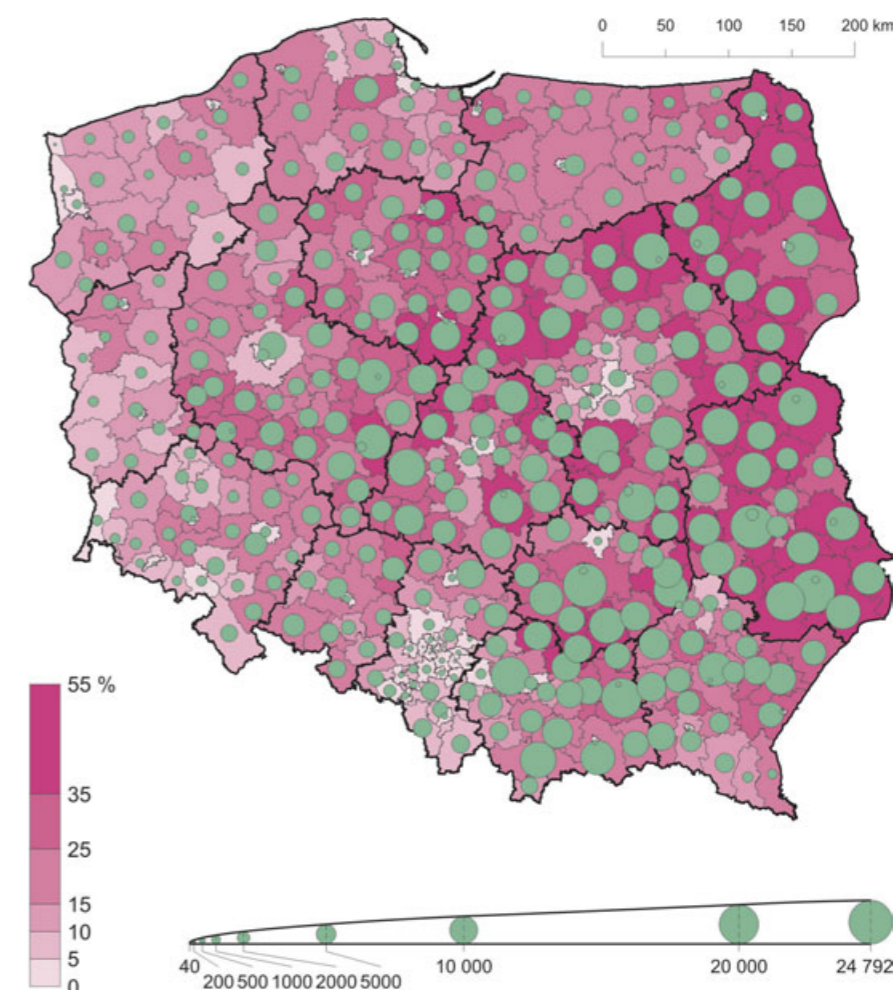
Liczba ludności rolniczej i udział mężczyzn w ogólnej liczbie ludności rolniczej, 2007
Number of agricultural population and share of males in the total number of farming population, 2007

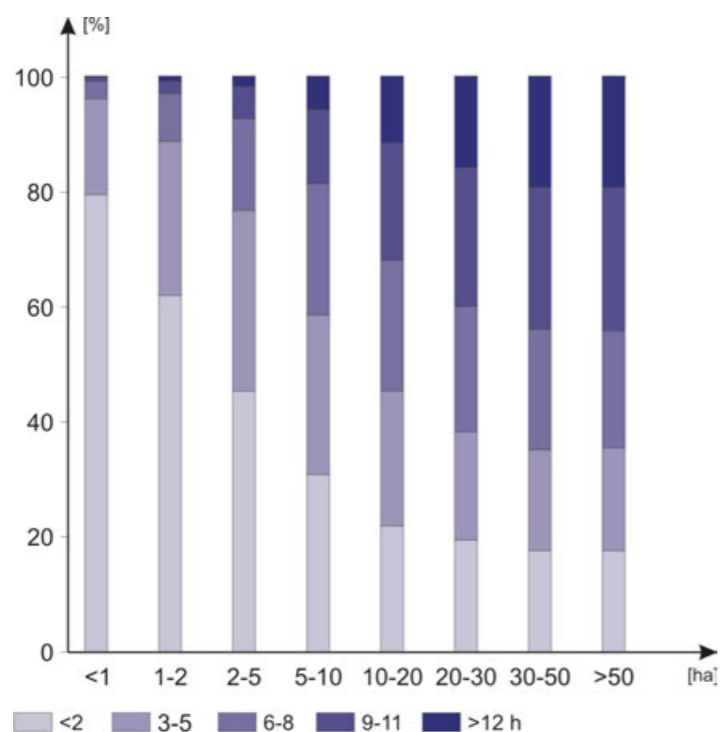
Struktura wieku użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych, 2007
Age structure of the family farm operators, 2007

Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w wieku powyżej 64 lat, 2002
Share of the family farm operators at the age exceeding 64 years, 2002

Liczba i udział ludności rolniczej w ogólnej liczbie osób zatrudnionych, 2003
Number and share of agricultural population in the total number of employed, 2003

Zatrudnieni w rolnictwie wg średniej dziennej liczby godzin pracy w roku i grup obszarowych gospodarstw rolnych, 2007
Persons employed in agriculture according to average daily number of hours worked and farm acreage groups, 2007

podarstwach użytkujących 50 i więcej hektarów wynosi zaledwie 2. Różnice te nie wynikają z większej intensywności wykorzystania ziemi w mniejszych gospodarstwach, ale z niepełnego wykorzystania zasobów pracy w tych jednostkach.

Zróżnicowanie przestrzenne zatrudnienia w rolnictwie przekłada się na zróżnicowanie głównego źródła utrzymania gospodarstw domowych. Wzrost udziału osób pracujących w rolnictwie jest dodatnio skorelowany ze wzrostem odsetka rodzin utrzymujących się z rolnictwa. W 2002 r. znacznie wyższy od przeciętnego udział gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa cechował województwa: podlaskie (szczególnie powiaty: suwalski, wysokomazowiecki, kolneński, łomżyński, sejneński

Struktura wiejskich gospodarstw domowych według głównych źródeł utrzymania (%) w 1978, 1988 i 2002 r.

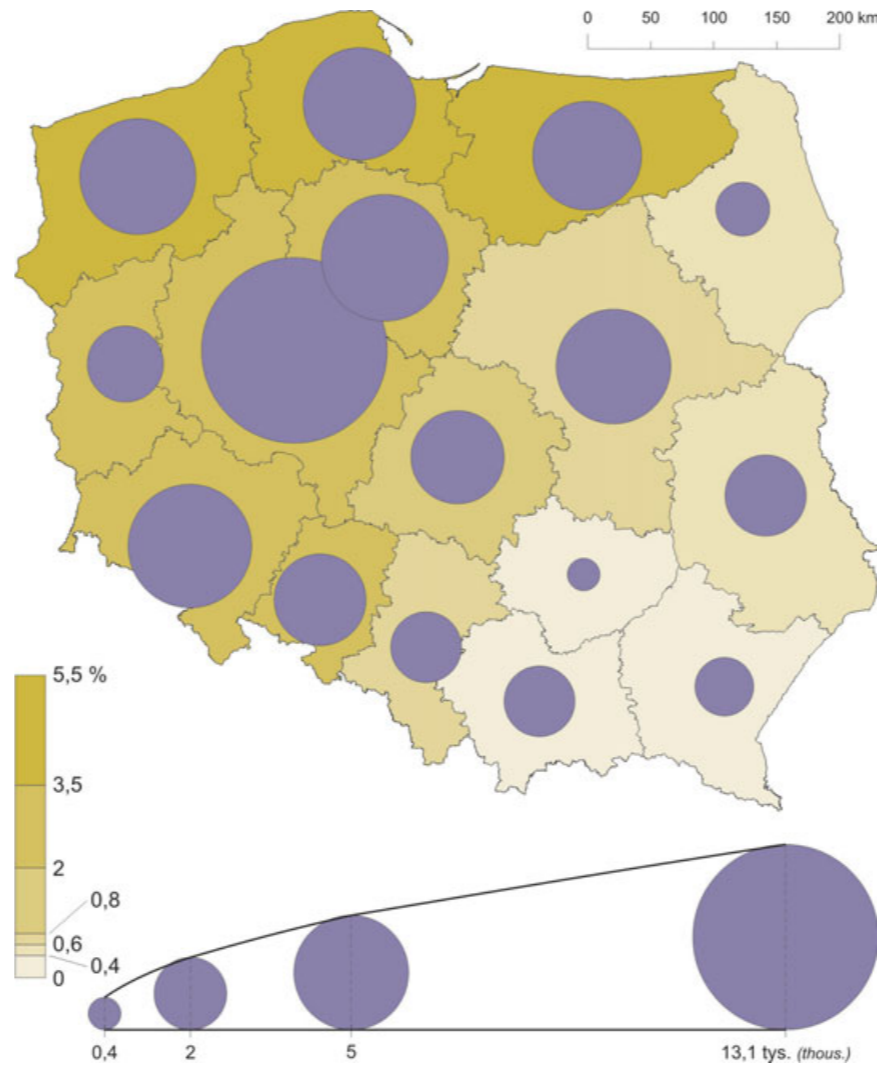
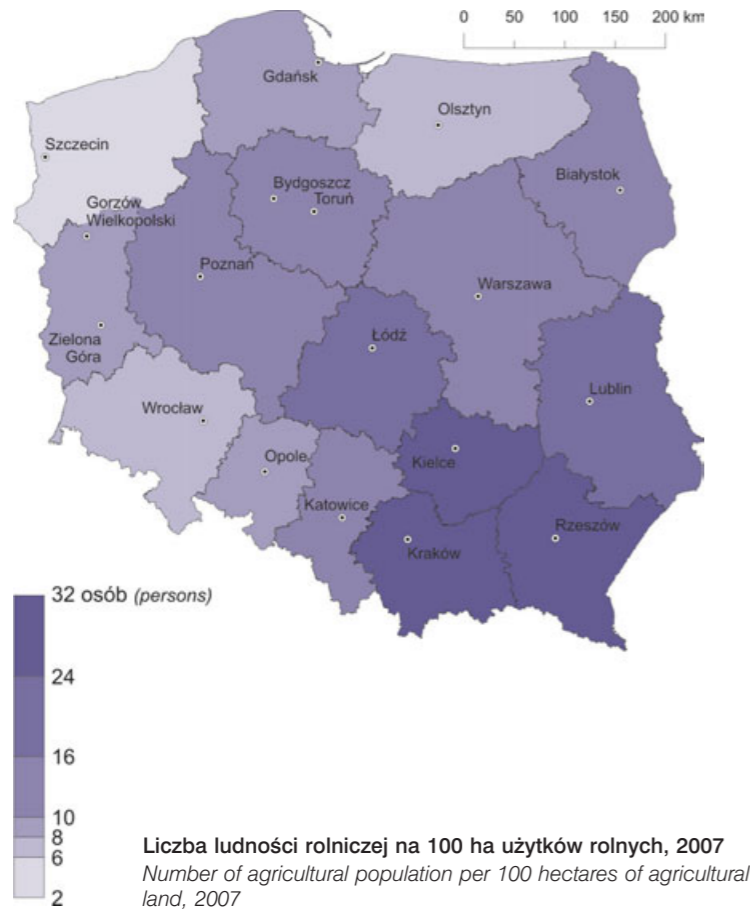
Źródło utrzymania	1978	1988	2002
Praca w gospodarstwie rolnym	38,1	33,3	14,3
Praca najemna	44,8	43,3	39,1
Niezarobkowe źródła	17,1	23,4	46,6

Źródło: GUS (PSR 1978, 1988, 2002).

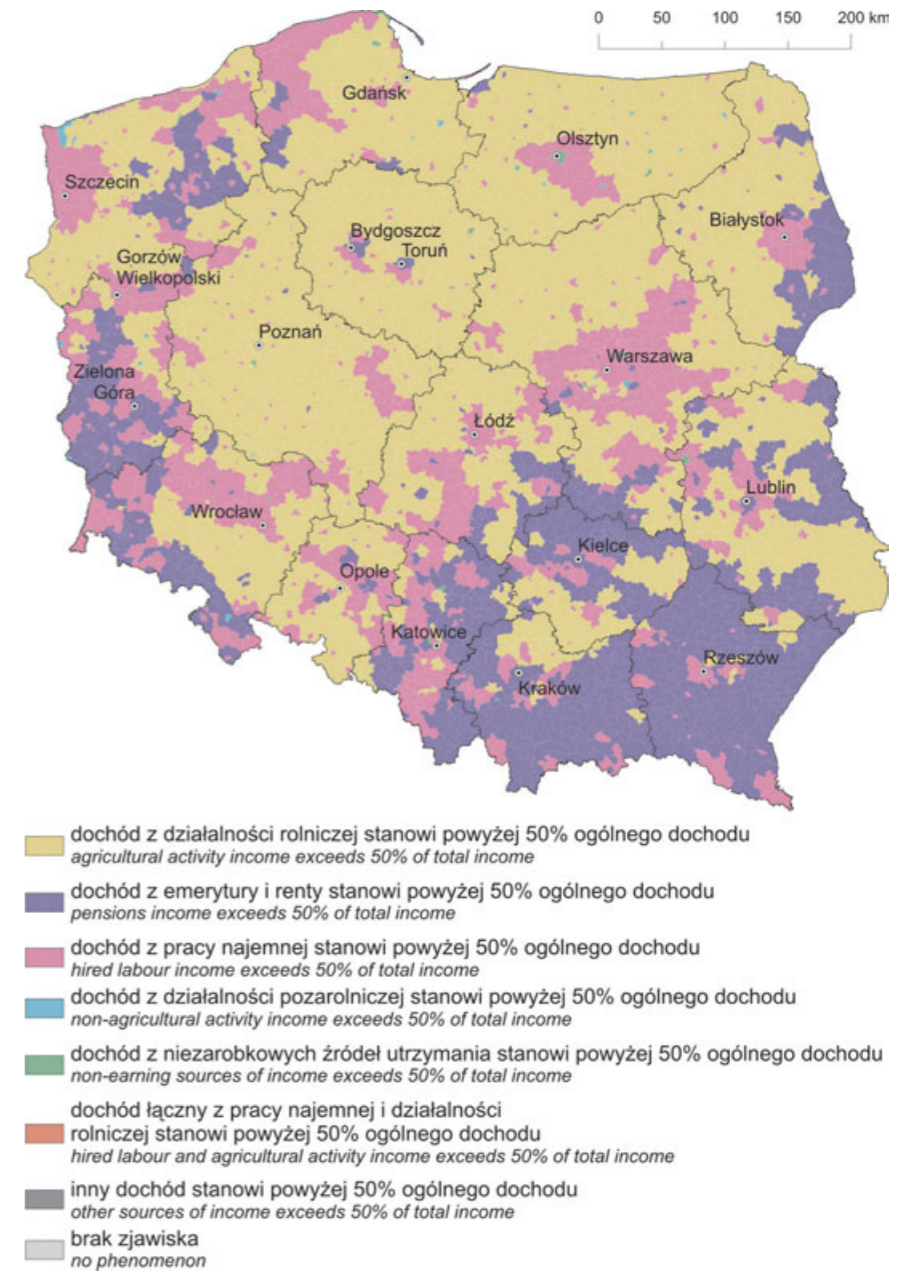
i moniecki) i mazowieckie (powiaty: ostrołęcki, łosicki, żuromiński i grójecki) oraz lubelskie, łódzkie, kujawsko-pomorskie i wielkopolskie.

Praca w rolnictwie coraz rzadziej stanowi główne źródło utrzymania ludności rolniczej (traktowanej jako ogół mieszkańców tworzących gospodarstwo domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego). W 2002 r. dla zaledwie 14% osób z tak zdefiniowanej grupy społecznej praca w gospodarstwie rolnym stanowiła podstawowe źródło utrzymania (w 1988 r. wartość ta przekraczała 33%). Znacznie większe udziały mieli utrzymywani oraz osoby z dochodami pochodzącymi z transferów społecznych (renty, emerytury, zasiłki) i pracujące w pozarolniczych działach gospodarki. Podobne tendencje można zaobserwować przy analizie rozkładu struktury wiejskich gospodarstw domowych według głównych źródeł dochodów.

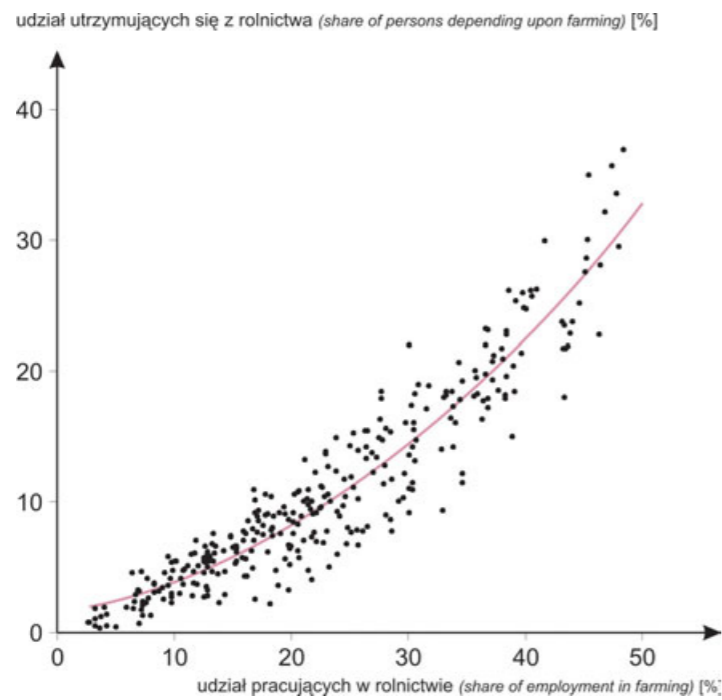
Można wydzielić cztery podstawowe grupy obszarów z wysokim udziałem ludności prowadzącej działalność rolniczą i znaczącą rolą tej działalności w uzyskiwanych dochodach: (1) tereny o wysokim poziomie kultury rolnej (Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Chełmińsko-Dobrzyńska), (2) obszary wyżynne, o dużym udziale dobrych gleb, (3) tereny o niezbyt korzystnych warunkach dla rolnictwa, pozbawione jednak alternatywnych form rozwoju gospodarczego oraz (4) rejonu o wysokiej specjalizacji rolnictwa.

Liczba i udział pozarodzinnej siły roboczej w gospodarstwach rolnych, 2007
Number and share of the non-family labour on the farms, 2007

Źródła dochodu w indywidualnym gospodarstwie rolnym, 2002
Sources of revenue in family farms, 2002

Zależność pomiędzy odsetkiem osób pracujących w rolnictwie i odsetkiem osób utrzymujących się z rolnictwa wg powiatów, 2003
Interrelation between the share of persons employed in agriculture and the share of persons depending upon agriculture according to counties, 2003

Dodatkowe źródło dochodu – sprzedaż ozdób wielkanocnych (fot. K. Czapiewski)
Additional source of revenue – sale of Easter ornaments (by K. Czapiewski)

Work on the farm constitutes the basic form of professional activity for a large group of people inhabiting rural areas – 93% of those employed in agriculture live in the countryside. According to FAO data, during the last decades there has been a decrease of both the number and the share of persons professionally active in Polish agriculture – from 53% in 1950, through 29% in 1982, down to 19% in 2005. Notwithstanding the clear downward trend, Poland continues to feature one of the highest shares of population, associated with farming among the European countries. Employment in agriculture is strongly regionally differentiated. The highest shares of the employed in the farming sector are observed mainly in eastern and central Poland.

4.2 Wykształcenie ludności rolniczej

Education of agricultural population

Poziom wykształcenia ludności jest obecnie jednym z najistotniejszych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego, zależy od niego także efektywność pracy w rolnictwie. Gospodarstwa kierowane przez lepiej wykształconych rolników zazwyczaj uzyskują lepsze efekty produkcyjne, cechuje je także skuteczniejsze wykorzystanie zasobów ziemi, pracy i środków obrotowych. Związek pomiędzy efektywnością rolnictwa a poziomem wykształcenia szczególnie ostatnio przybiera na sile. Dostosowanie się do większych wymagań co do jakości produkcji, przeprowadzanie modernizacji rolnictwa oraz wykazywanie inicjatywy i pomysłowości w pozyskiwaniu zewnętrznych środków wsparcia, może być szczególnie trudne na obszarach o wysokim udziale właścicieli gospodarstw rolnych z niskimi kwalifikacjami zawodowymi.

Towarowa produkcja rolnicza w gospodarstwach indywidualnych według poziomu wykształcenia użytkownika, 1996

Wykształcenie użytkownika gospodarstwa	Towarowa produkcja rolnicza (zł)	
	na 1 gospodarstwo	na 1 zatrudnionego
Wyższe i policealne	23 000	19 056
Średnie i zasadnicze zawodowe	11 856	6 244
Średnie ogólne	9 251	6 122
Podstawowe i bez wykształcenia	6 627	3 264

Źródło: GUS (PSR 1996).

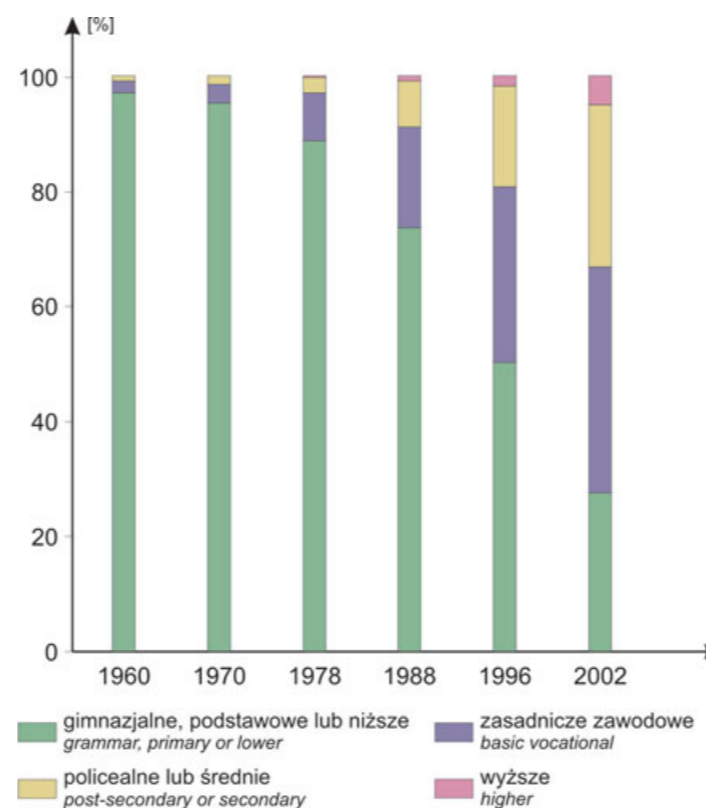
Spośród ogólnej liczby pracujących na wsi w 2006 r., 10% posiadało wykształcenie wyższe a 31% średnie. W grupie pracujących na wsi, zaznaczają się wyraźne różnice poziomu wykształcenia osób pracujących w rolnictwie i poza nim. O ile ponad połowa osób pracujących na wsi w pozarolniczych sektorach gospodarki posiada wykształcenie wyższe bądź średnie, o tyle zaledwie 1/4 rolników legitymuje się takim wykształceniem.

W ostatnich pięćdziesięciu latach poziom wykształcenia ludności rolniczej zdecydowanie się poprawił: w 1960 r. aż 97% osób związanych z rolnictwem posiadało najwyższe wykształcenie podstawowe, zaś w 2002 r. udział ten zmniejszył się do 28%. Największe pozytywne zmiany dokonały się w okresie transformacji systemowej – w latach 1960–1988 udział ludności aktywnej zawodowo w gospodarstwach rolnych z wykształceniem wyższym bądź średnim zwiększył się z 1% do

Struktura pracujących (%) według poziomu wykształcenia w miastach i na wsi (w rolnictwie indywidualnym i poza nim), 2006

Wykształcenie	Miasta	Wieś	
		rolnictwo indywidualne	poza rolnictwem indywidualnym
Wyższe	29,7	2,2	14,7
Średnie	42,4	22,5	35,6
Zasadnicze zawodowe	23,5	43,8	39,9
Gimnazjalne i podstawowe	4,4	31,5	9,8

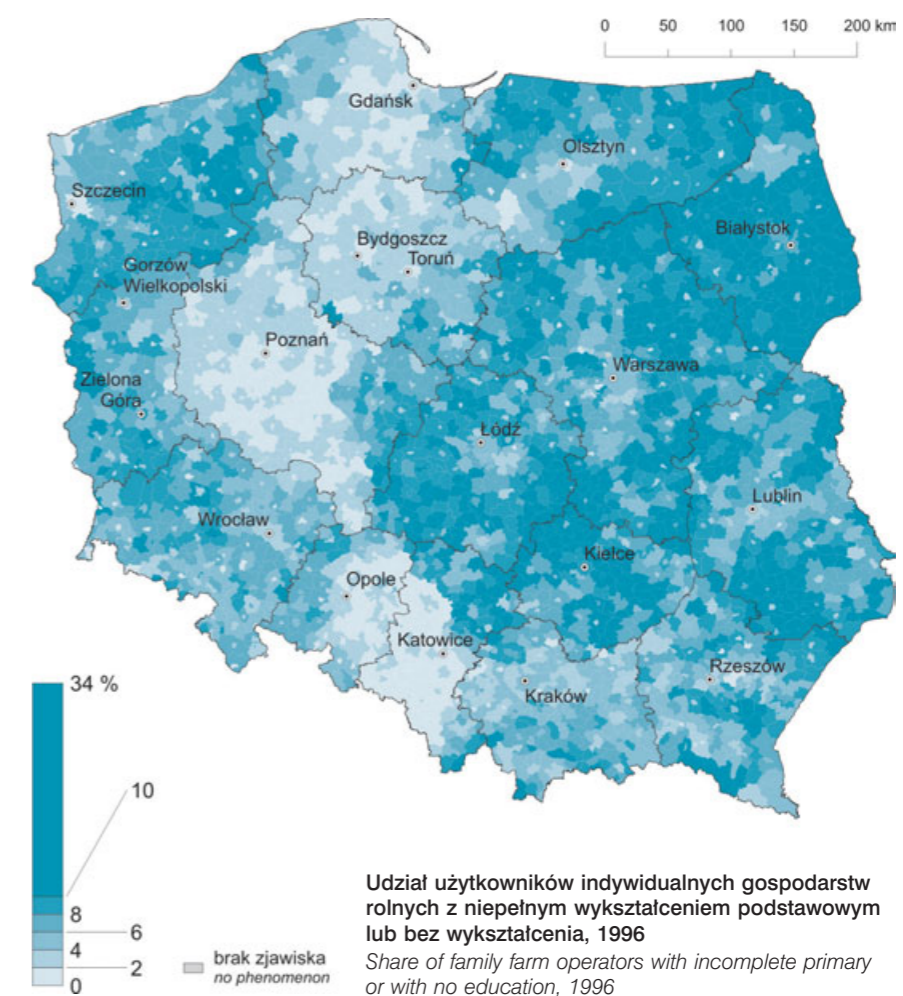
Źródło: GUS (BAEL).

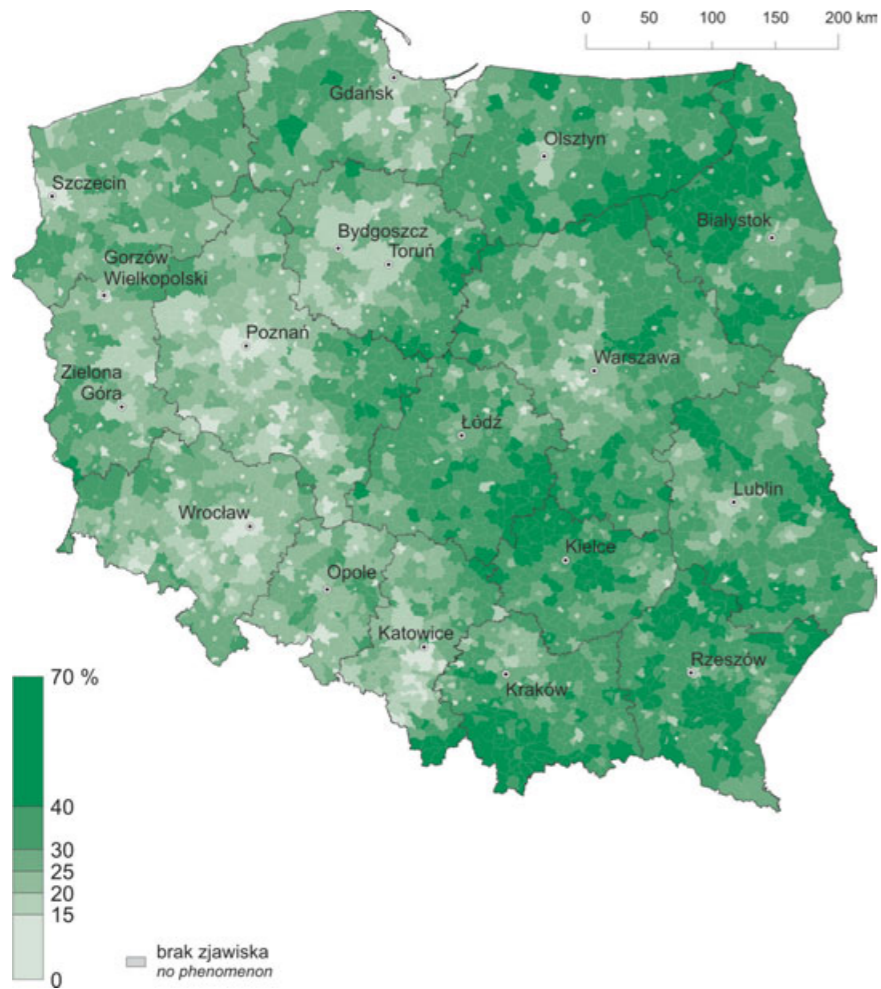

Zmiana struktury wykształcenia ludności rolniczej
Change in the education structure of agricultural population

9%, natomiast w okresie 1988–2002 wzrósł dynamicznie z poziomu 9% do 33%.

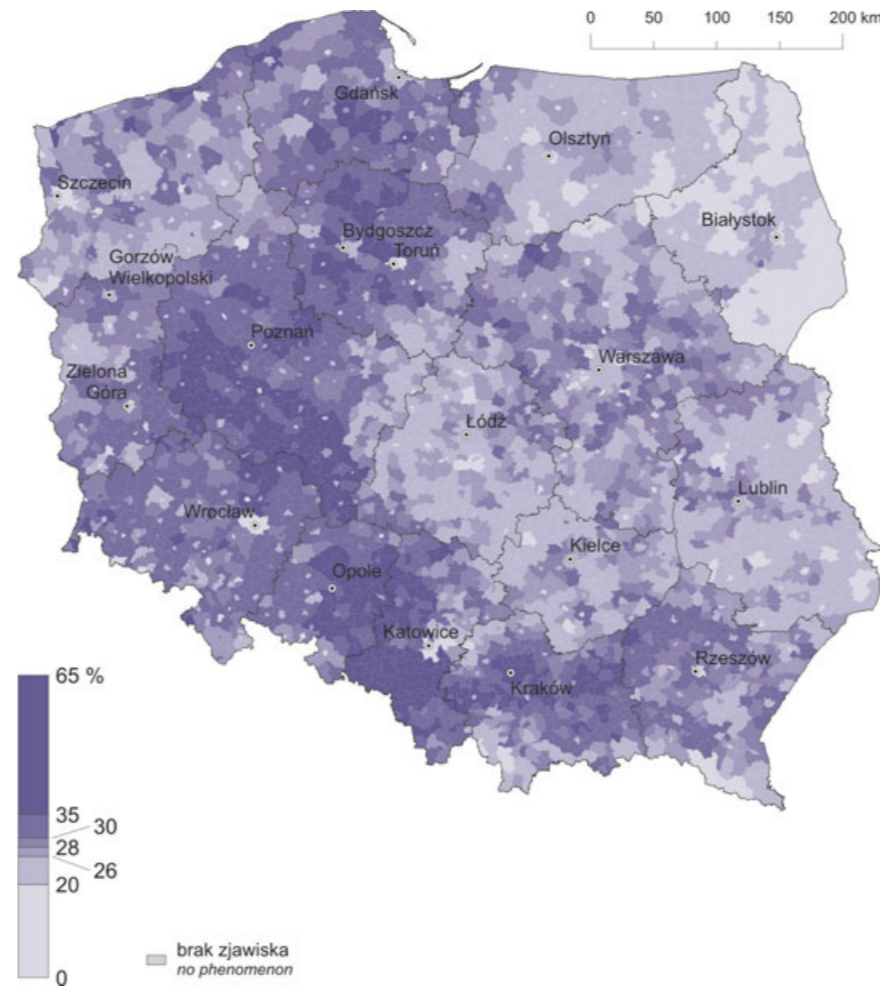
Poziom wykształcenia ogółu osób mieszkających w gospodarstwie rolnym jest najwyższy na Górnym Śląsku, Opolszczyźnie, Nizinie Śląskiej, Żuławach Wiślanych, Kujawach oraz w Wielkopolsce i strefie żywicielskiej Warszawy. Wykształcenie ponadpodstawowe w 1996 r. posiadało tam powyżej 40% mieszkańców gospodarstw. Z kolei najmniej korzystna sytuacja jest we wschodniej i centralnej części kraju oraz na terenie Podkarpacia. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia ludności rolniczej wynika z historycznych i współczesnych stosunków

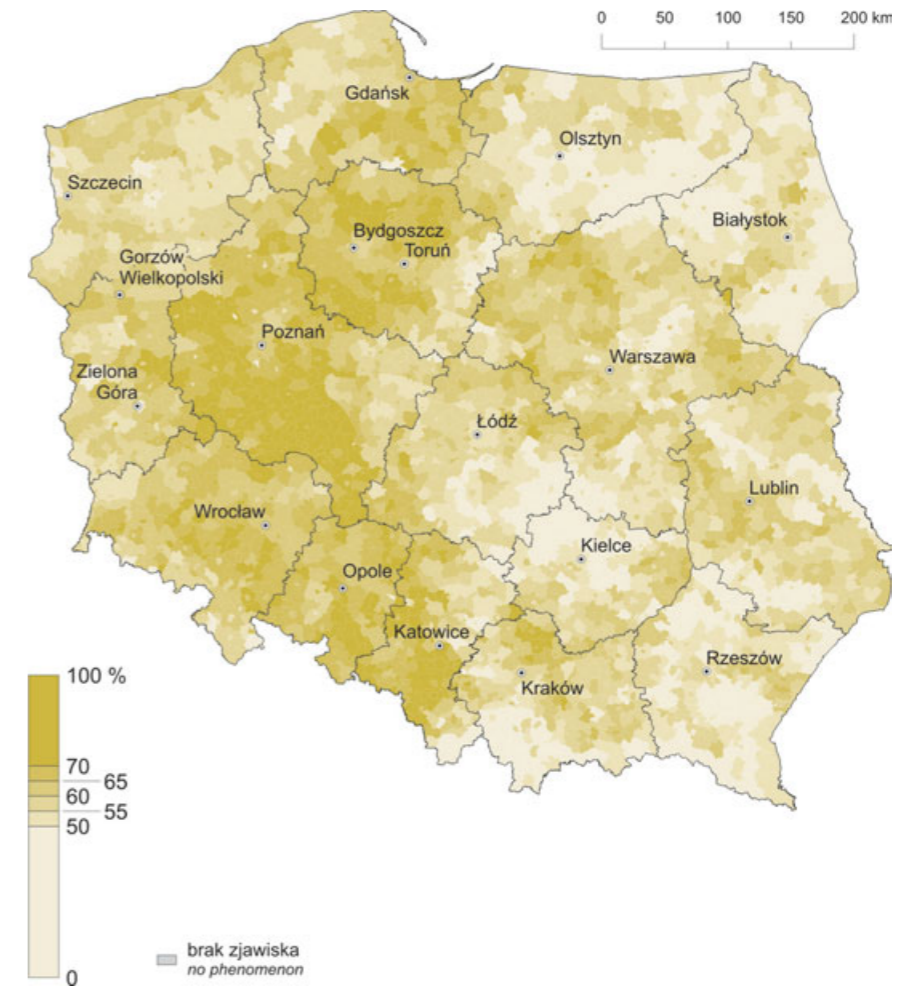
Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem podstawowym, 2002

Share of family farm operators with primary education, 2002

Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem zasadniczym zawodowym, 1996

Share of family farm operators with basic professional agricultural education, 1996

Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem średnim, 2002

Share of family farm operators with secondary education, 2002

społeczno-gospodarczych. Już w okresie zaborów występowało wyraźne zróżnicowanie poziomu wykształcenia ludności. W zaborze austriackim i pruskim kładziono dużo większy nacisk na kształcenie młodzieży niż w zaborze rosyjskim. Ponadto wśród ludności zamieszkującej zachodnią część kraju wykształciły się tradycje podnoszenia kwalifikacji zawodowych i kształcenia się.

Lepiej wykształceni są młodzi rolnicy. W kohorcie wiekowej 25–34 lata w 2005 r. prawie połowa właścicieli gospodarstw rolnych miała ukończony średni bądź wyższy poziom edukacji, podczas gdy wśród właścicieli w wieku poprodukcyjnym udział ten wynosił 17%.

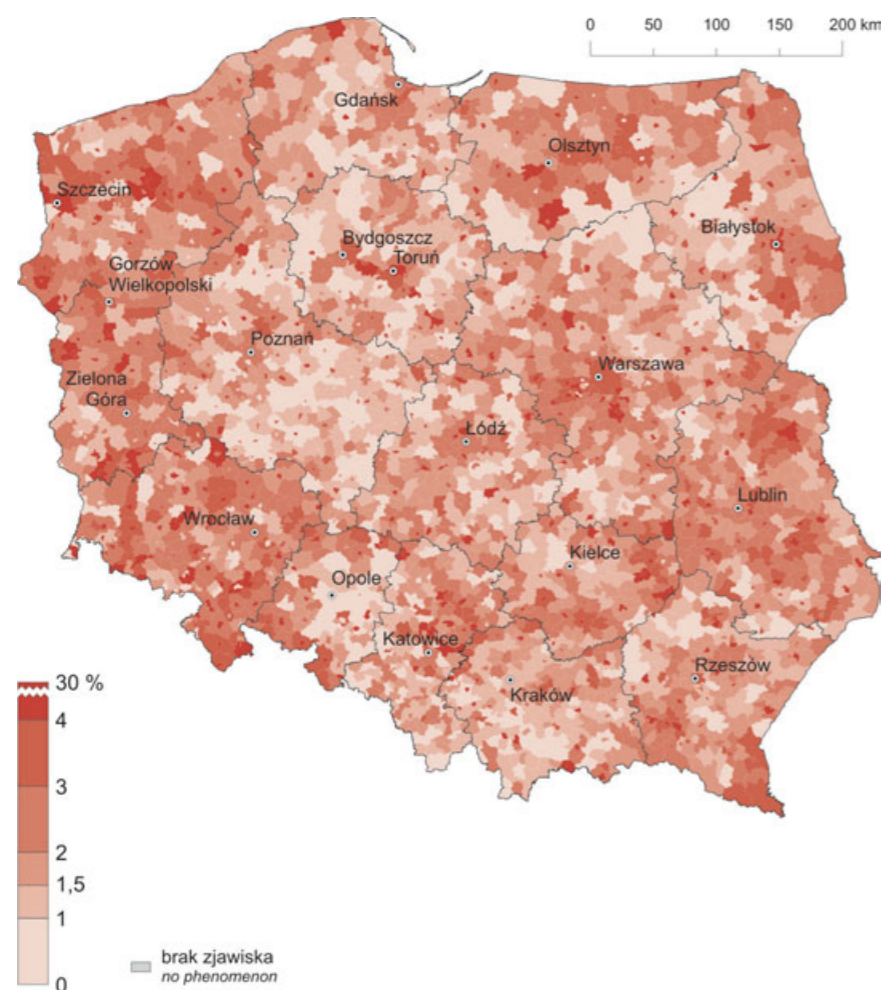
Poziom wykształcenia rolników wykazuje bardzo charakterystyczne zróżnicowanie w zależności od wielkości gospodarstwa. Wraz z jej wzrostem (od działek rolnych poniżej 1 ha do około 20 ha) maleje udział właścicieli ze średnim i wyższym poziomem wykształcenia, po czym następuje odwrócenie tendencji i wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa (od 20 do powyżej 50 ha) wzrasta również odsetek właścicieli najlepiej wykształconych. Wyższy niż przeciętny poziom wykształcenia właścicieli najmniejszych gospodarstw wynika zarówno z częściowej specjalizacji w działach produkcji rolnej, jak również z większego znaczenia zatrudnienia w pozarolniczych sektorach gospodarki. Z kolei korzystna

Festyn kowalski w Wojciechowie (woj. lubelskie) (fot. J. Bański)
Blacksmithing festivities in Wojciechów (Lublin province) (by J. Bański)

Ludność rolnicza podczas uroczystości świątecznych na Podlasiu (fot. J. Bański)
Agricultural population during holiday festivities in the region of Podlasie (by J. Bański)

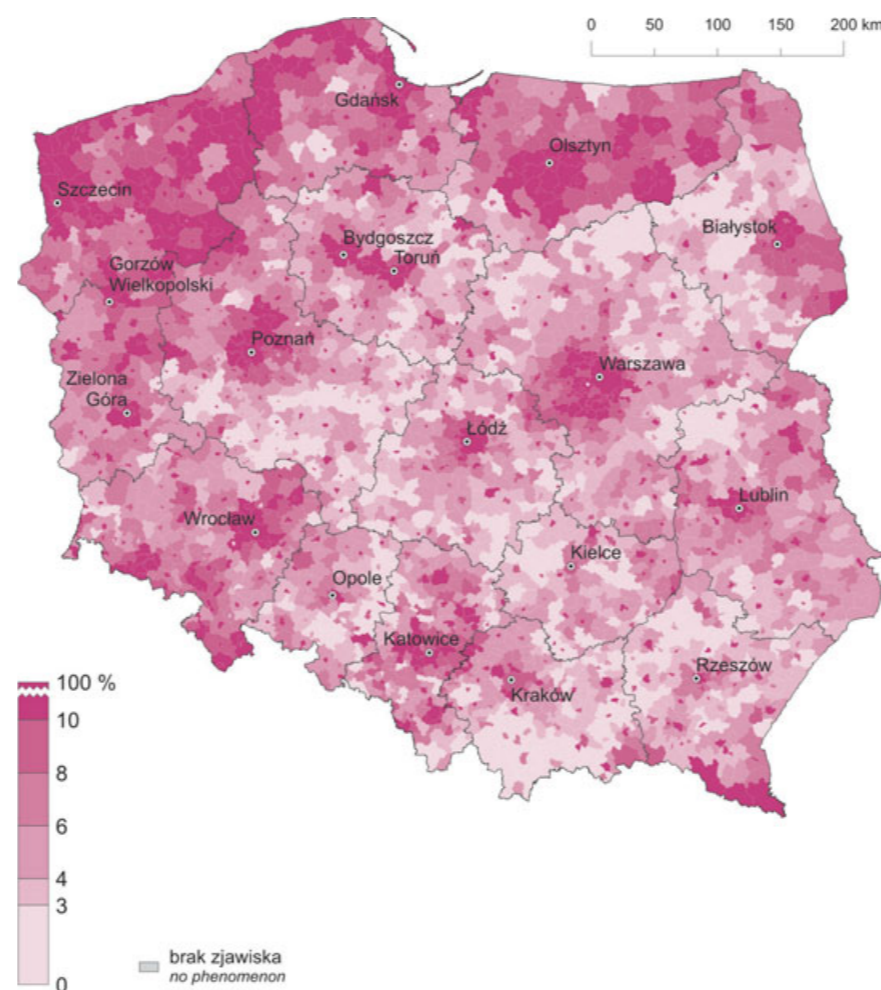

Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem policealnym, 2002

Share of family farm operators with post-secondary education, 2002

struktura wykształcenia właścicieli gospodarstw największych, powiązana jest z ich wyraźną orientacją rynkową i dbaniem o wysokie kompetencje.

Oprócz ogólnego poziomu wykształcenia, istotne znaczenie dla sprawnego prowadzenia gospodarstwa ma również kierunkowe przygotowanie zawodowe rolników. Osoby kierujące gospodarstwem rolnym powinny legitymować się wykształceniem rolniczym. Spośród prawie 2,2 miliona użytkowników gospodarstw rolnych w 2002 r., zaledwie 1% posiadało wyższe lub policealne wykształcenie rolnicze, dalsze 15% miało wykształcenie średnie lub zasadnicze zawodowe rolnicze, a 26% skończyło kurs rolniczy. Prawie 1,3 miliona rolników nie posiadało żadnego wykształcenia kierunkowego i było ich najwięcej w Polsce południowo-wschodniej. Tradycyjnie obszarami o najlepszej strukturze wykształcenia były Wielkopolska i Kujawy (28% rolników indywidualnych posiadało wykształcenie rolnicze, 25% skończyło kurs rolniczy, a 47% takich kwalifikacji nie posiadało). Korzystna była też struktura wykształcenia rolniczego kierowników gospodarstw z Żuław Wiślanych, obszarów wyżynnych o bardzo dobrych warunkach agroekologicznych do produkcji rolnej oraz terenów wyspecjalizowanej produkcji rolnej (głównie rejony sadownicze). Takie zróżnicowanie przestrzenne jest ściśle powiązane

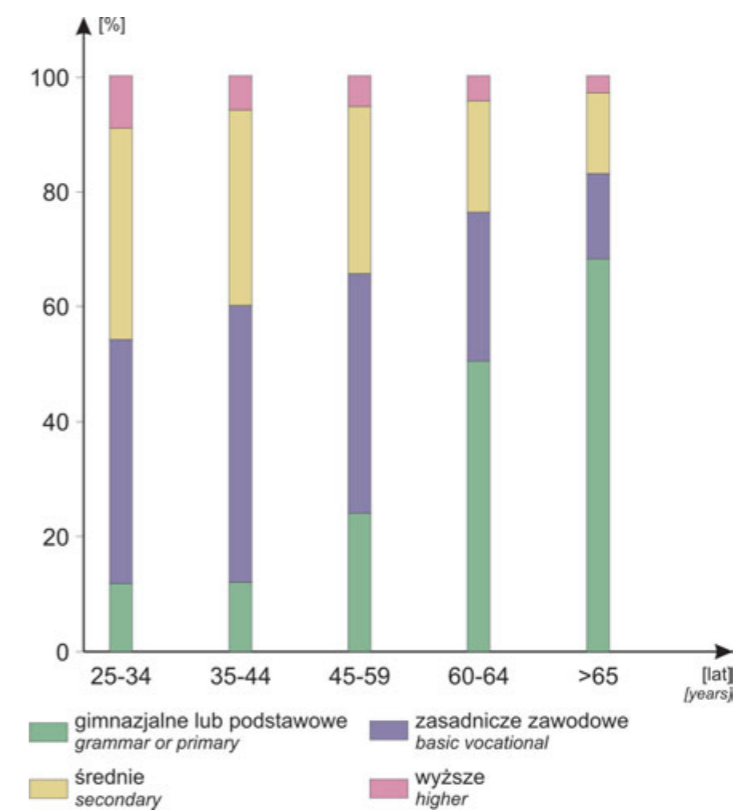
Udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych z wykształceniem wyższym, 2002

Share of family farm operators with university education, 2002

z jakościowymi cechami rolnictwa. Obszary z dominacją rolnictwa intensywnego i towarowego cechują się jednocześnie wyższym niż przeciętny udziałem kierowników gospodarstw z wykształceniem rolniczym. Dla obszarów Podkarpacia, Małopolski i Kielecczyny charakterystyczne jest i niskotowarowe, ekstensywne rolnictwo i niekorzystna struktura wykształcenia rolników.

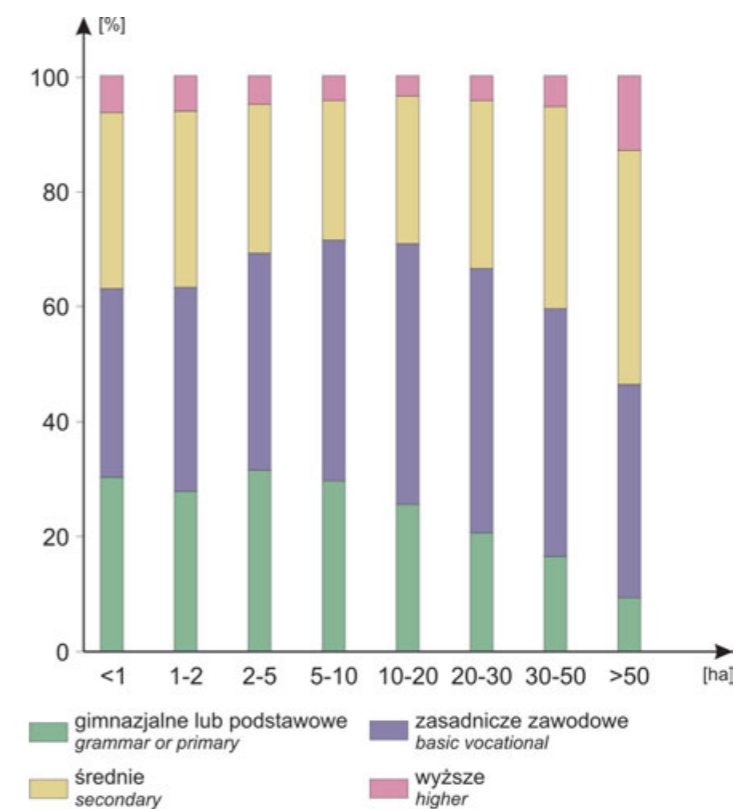
Ponadto udział kierowników z wykształceniem rolniczym wykazuje bardzo silny związek z powierzchnią gospodarstw rolnych – wskaźnik ten wzrasta stopniowo od 20% wśród użytkowników działek rolnych do 81% wśród użytkowników gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha.

Wykształceni rolnicy gospodarują zazwyczaj na większych powierzchniach, jednocześnie dążąc do ich dalszego powiększania. Gospodarstwa rolników z wyższym poziomem wykształcenia cechują się ponadto znacznym wzrostem wartości majątku, stosowaniem intensywniejszych technologii produkcji oraz osiąganiem korzystniejszych wyników ekonomicznych i produkcyjnych. Wraz z poprawą struktury wykształcenia ogólnego powinien wzrastać udział właścicieli gospodarstw z wykształceniem rolniczym na poziomie średnim lub wyższym.

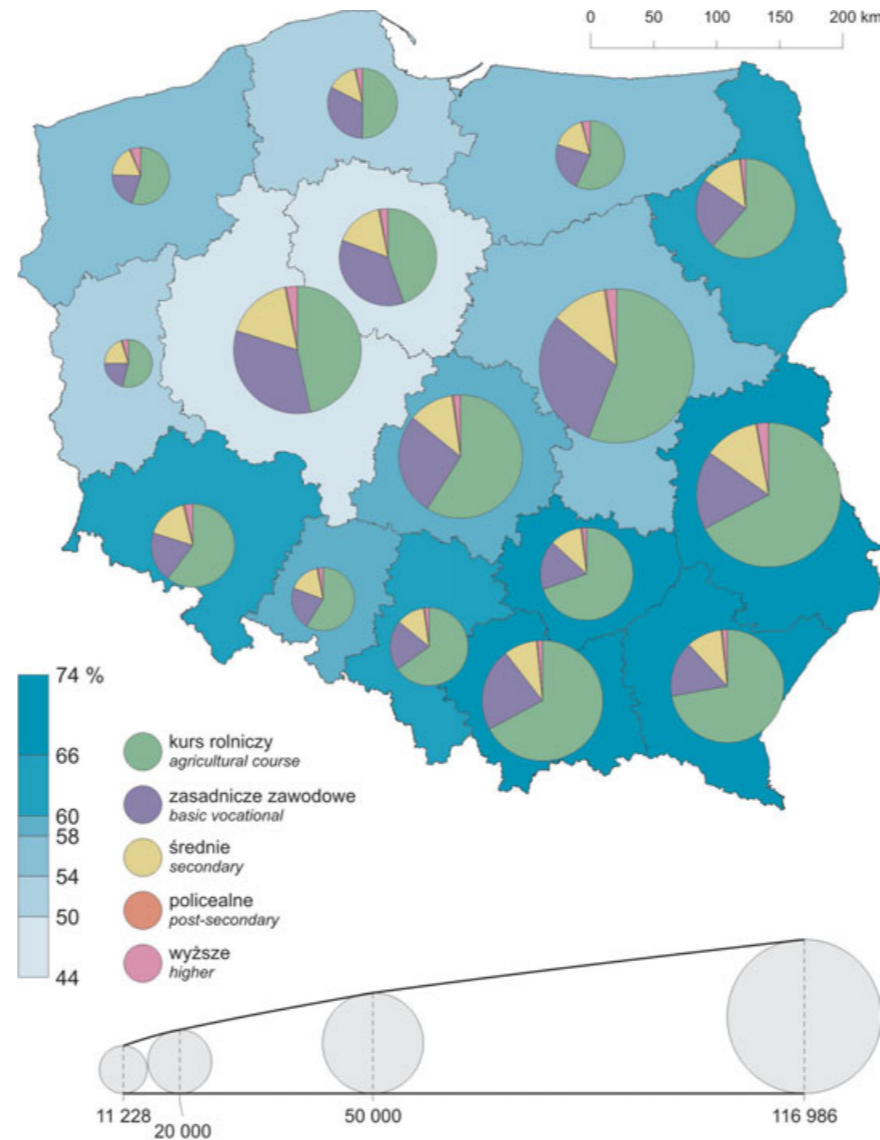
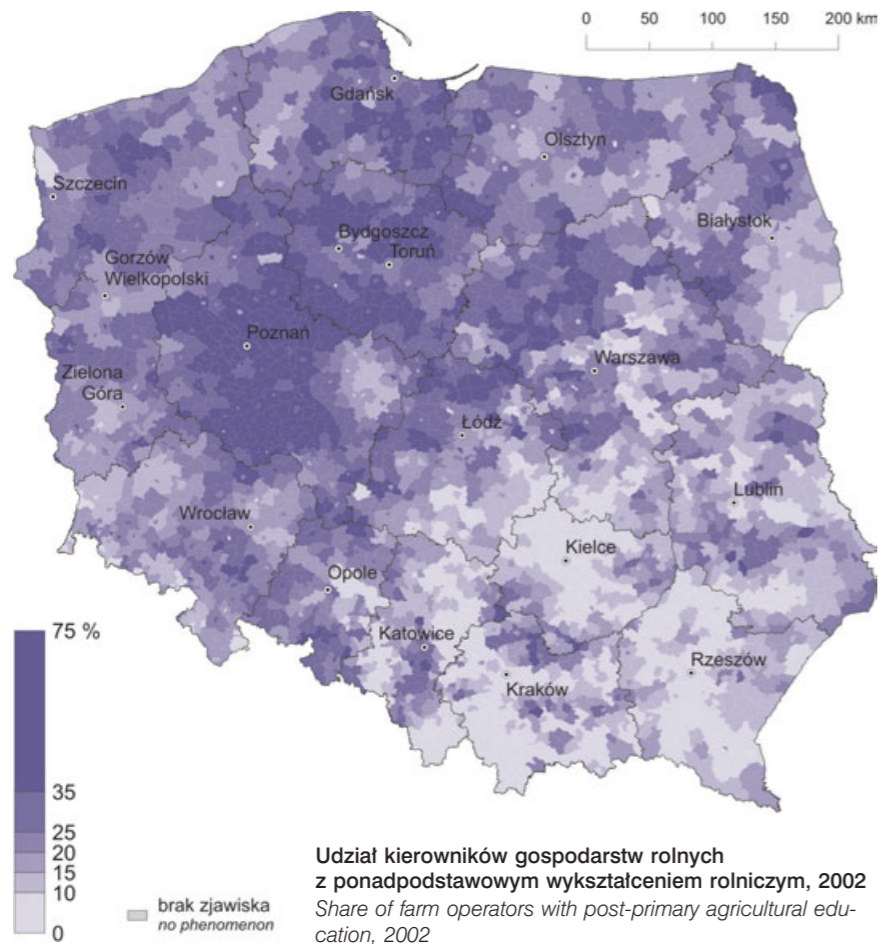
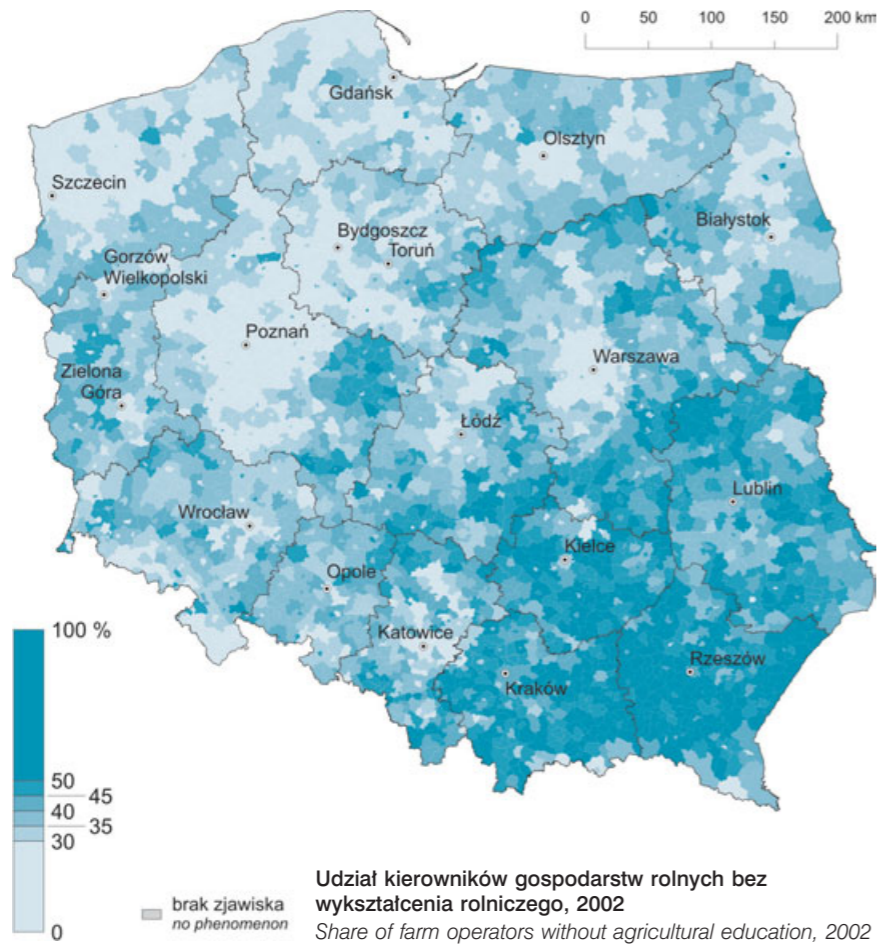
Struktura wykształcenia ludności rolniczej wg grup wiekowych, 2005

Education structure of agricultural population according to age groups, 2005

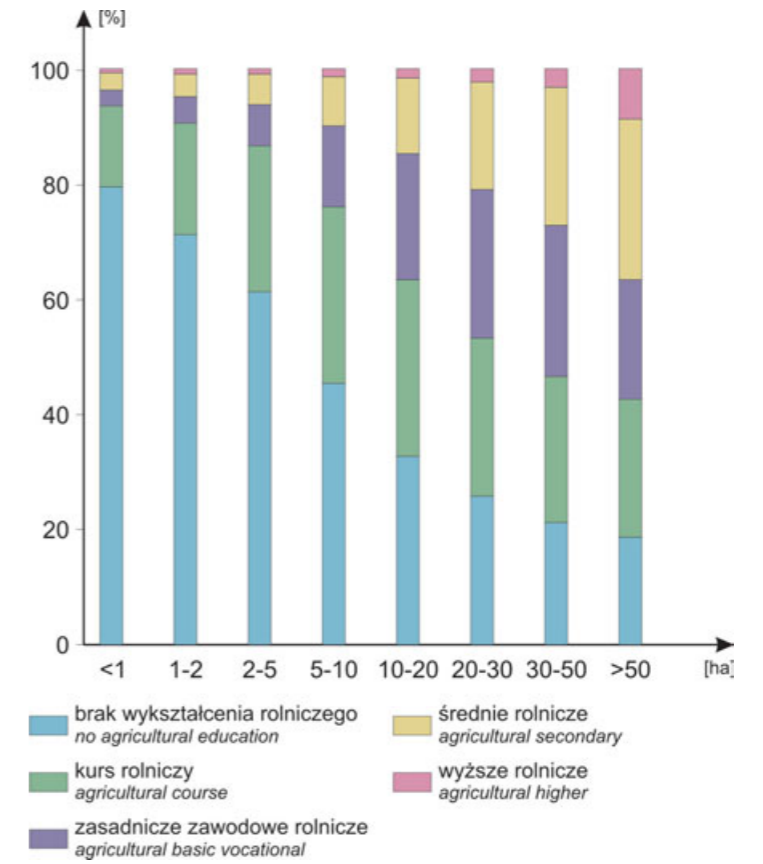

Struktura wykształcenia ludności rolniczej wg grup obszarowych gospodarstw rolnych, 2005

Education structure of the agricultural population according to acreage groups of farms, 2005

Struktura poziomu wykształcenia oraz udział kierowników gospodarstw rolnych posiadających wykształcenie rolnicze z ukończonym kursem rolniczym, 2002
Education level structure and share of farm operators with agricultural education including short agricultural training, 2002

Struktura rolniczego wykształcenia ludności rolniczej wg grup obszarowych gospodarstw rolnych, 2005
Agricultural education structure of the agricultural population according to acreage groups of farms, 2005

Farms managed by the better educated farmers are, as a rule, characterised by the better production effects, and more effective use of land, labour and turnover means. Among persons working in the countryside a dichotomous division has developed as to the education level, separating persons working in agriculture and outside of it. While more than half of people working in the countryside in the non-agricultural sectors of economy feature tertiary or secondary education, only $\frac{1}{4}$ of farmers have this kind of education. Among close to 2.2 million farm users in 2002 only 1% had tertiary or incomplete tertiary agricultural education, further 15% had secondary or basic agricultural training, and 26% took a short agricultural course. Close to 1.3 million farmers had no education in agriculture at all.